

Etnikai és vallási tagozódás a Diósgyőr-vasgyári kolóniában

Dobák Judit

Jelen tanulmány a kulturális antropológia egyik fontos területe a történeti antropológia kereteiben határozza meg magát, amelynek talán legfontosabb ismérve a mindennapi élet vizsgálata. Módszertanában az írott forrásokon túl alapvetően támaszkodik az egyéni és kollektív emlékezetre, a helyi társadalom megélt és interpretált eseményeire, teszi mindezt időben elhúzódó kutatásra alapozva, lehetővé téve ezáltal, hogy az interpretáció és a fellelhető források együttesen, ütköztetve és komplexen ábrázolják egy kisebb közösség mindennapi életét. Jelen tanulmány egy ilyen, a Diósgyőr-vasgyári kolóniában végzett több éves kutatás egy részeredményét, egy közösség vallási és etnikai viszonyait kívánja bemutatni. A kutatómunka még hallgatói feladatként indult, 1996-ban, amelyet különböző intenzitású kutatási feladatok követtek, ennek egyik állomása ez az írás.¹

A vallási és etnikai folyamatok vizsgálatához alapvető szempont az integráció történeti jellege, az egyes felekezetek differenciáló ereje, és az etnikai alakulatok vallási megoszlástól független belső integrálódási folyamata.² A vasgyári kolónia etnikai összetételének vizsgálata azért érdekes, mert egy teljesen lakatlan területre, környékbeli településektől több kilométeres távolságra települtek be az első munkások. Így a kolóniában – a régió más munkástelepeitől eltérően³ - nem létezett a „törzsökös” és a „jöttment” fogalma, hiszen mindenki idegenként érkezett. Az egyes emberek közötti különbség abban fogható meg, hogy mihez értett és milyen messziről jött. A munkafelvételnél az etnikai hovatartozás, a nyelv és a vallás nem játszott jelentős szerepet. A kolónia és a vallás kapcsolatát ezért elsősorban a társadalomszerkezet szempontjából vizsgálom, mellőzve az ideológiai és a bölcséleti kérdéseket.

A 18. századi Borsodban spontán jellegű népmozgalmakkal találkozunk, amely alól csak a diósgyőri koronauradalom által irányított bükki hámor- és huta települései jelentenek kivételt, amelyek szervezett telepítésnek köszönhetőek létüket.⁴ A kohászat és az üvegipar, valamint ezek segédiparai (szénégetés, hamuzsírkészítés, mészégetés) a 18. századtól kezdve vonzott erre a területre embereket. Cseheket, morvaországi németeket és szlovákokat.⁵ Így a speciális szaktudású emberek vonzása a kolóniába nem volt előzmény nélküli. Ráadásul a gyár alapításának időszaka (1800-as évek második fele) időben megegyezik azzal a folyamattal, amikor a kisebb huták, üveggyártók termékei kevésbé váltak keresetté. Így a beáramló munkások egy része a korábban betelepült csehek, szlovákok, németek leszármazottai, akik a környékbeli falvakban éltek (Bükk-szentkereszt, Massa, Répáshuta) részben új betelepülők, akik jobb megélhetés reményében ke-

¹ A kutatás számos interjú mellett 2004-ben végzett kérdőíves vizsgálat adatain alapul. A kutatásba bevont mintanagyság 55 család volt, amely a megadott kritériumok szerint (a család valamely tagja a gyár működő időszakában a kolóniában éljen) kb. 80%-os mintavételnek felel meg.

² BARTA 1984. 97.

³ R. NAGY 2008. 265–266.

⁴ VERES 1984. 30–32.

⁵ VIGA 1999. 82.

restek lehetőségeket. Erről az időszakról nincsenek megbízható adatokkal rendelkező források, például a szlovákok folyamatosan, kisebb csoportokban, és nagy területen szétszóródva telepedtek le, így a betelepülés mértékére csak becslések léteznek.⁶ Töredékes idősorok vannak, amelyek hol időben, hol térben ugranak, illetve elválaszthatatlanná válnak a településtörténeti alakulásuktól. Így például a vasgyári kolónia lakói a népszámlálásokban Diósgyőr község adataival együtt szerepelnek, amely gazdaságában, életmódjában és migrációs folyamataiban is eltért a kolóniától, a gyári alkalmazotti nyilvántartás pedig szélesebb kört fog át, mint a kolónia lakóit. Így a környező települések változásainak tükrében a teljesség igénye nélkül lehet az etnikai és felekezeti viszonyokról állításokat tenni. További nehezítő tényező, hogy az egyes népszámlálások az etnikai hovatartozást nem egységesen kezelik. Az 1869-es népszámlálás nem is kérdezi, a későbbiek pedig anyanyelvből következtetnek, amelyek Borsodban a ruszinok és szlovákok esetleges keveréséből adódó pontatlanságokat is tartalmaznak.⁷

Rendelkezésre állnak a vasgyári általános iskola naplói, amelyben viszonylag sok adat található, amelyből a gyerekeken keresztül a családok eredetére, vallására anyanyelvére lehet következtetni. A fellelhető anyagokból 1875 és 1890 közötti tanévek adatainak feldolgozása adhat számot: honnan érkeztek, milyen nyelvet beszéltek, és milyen vallást bírtak az első lakók, az első diósgyőrvasgyári munkásgeneráció. Miskolc és környéke felekezeti és etnokulturális viszonyai a 18. századi vándormozgalmak hatására megváltoztak. Az addig döntően magyar nyelvű és református népesség többnyelvűvé és sokfelekezetűvé vált. Diósgyőrt és Felsőgyőrt szinte kizárólag magyarok lakták, Ó-és Újhuta, valamint Felsőhárom többségben szlovák, Alsóhárom (a korábbi Massa) pedig vegyes szlovák-német lakosságú volt jellemzően a 19. századig. 1900-ig Diósgyőrött növekszik a szlovák és német anyanyelvű népesség – főként Abauj, Gömör, Sáros és Szepes megyékből, Morvaországból és Ausztriából ipari gyakorlattal rendelkező munkásságot vonzottak ide.⁸ Azonban a századfordulótól a világháború időszakáig a népszámláláskor majd 100%-ban vallják magukat magyaroknak az itt élők. Az első átfogóbb összesítésben, az 1890. évi zárszámadásban feltüntették a magyar az osztrák és a külföldi származást, ez alapján különböztetve meg a dolgozókat.

A lenti táblázatból kitűnik, hogy jórészt magyar munkásokat alkalmaztak. Az összlétszám 61%-a magyar mesterember volt, közel 31% magyar napszámos, 5,4% osztrák mester, és 2,3% osztrák napszámos. A speciálisabb szakértelmet igénylő feladatoknál növekszik a nem magyar megjelölésűek száma, a napszámosok 2,28%-át, a mesterek is mindössze 6%-át tették ki az összlétszámnak. Azt hogy ebből hányan laktak a kolóniában, nem tudjuk. Mivel viszonylag távol, Diósgyőrött és Miskolcon lehetett a kolónián kívül szállást találni, ezért feltételezem, hogy főleg az ideiglenes tartózkodású szakemberek a kolóniában kaptak elhelyezést. Erre utal az is, hogy nem csak a munka kapcsán, hanem a családi életben is megjelent a nemzetiségi kérdés. A német nyelvű szakemberek nem szívesen adták át tudásukat. Jórészt németül és szlovákul beszéltek. Kiszely Gyula egyik adatközlője számol be erről, aki 1895-ben esztergályos tanoncként kezdett a gyárban dolgozni.⁹ „Ezek a mesterek olyan kijelentéseket tettek: magyar mesterek acélt nem

⁶ SIRÁ CZKY 1984. 9–11. és VERES 1984. 27–35.

⁷ VERES (szerk.) 2003. 2. 580. (FARAGÓ Tamás)

⁸ VERES (szerk.) 2003. 2. 578–579. (FARAGÓ Tamás)

⁹ KISZELY 1997. 96.

tudnak csinálni. [...] A stájerek tudásukat nehezen adták át. Tekintve azonban hogy két lánya volt a stájernak, a fiatalabb mestereknek átadta tapasztalatait, bízván abban, hogy közülük valamelyik csak benősül. De mikor észrevette, hogy erre nem kerül sor, ismét merev lett. A Martinnál igen sok volt a nemzetiségi: üst-elő munkások, olvasztárok, öntőcsarnoki elő munkások és mesterek, osztrák, tót és németajkúak voltak.”¹⁰ Több adatközlő is felelevenített hasonló családi beszélgetést, amely szerint az indulás éveiben csak úgy lehetett tanulni, ha beházasodtak valamely mester családjába.

Diósgyőr-Vasgyár nemzetiségei, 1890.

Műhely	Mesterember				Napszámos				összesen
	magyar	oszt-rák	külföldi	összes	magyar	oszt-rák	külföldi	összes	
Asztalos	20	0	0	20	0	0	0	0	20
Öntőde	25	3	0	28	7	0	0	7	35
Gépműhely	105	1	1	107	25	0	0	25	132
Szeggyár	90	0	0	90	65	0	0	65	155
Bessemer kohó	226	36	6	268	23	5	0	28	296
Martin kohó	101	27	1	129	3	0	0	3	132
Hengerde	284	15	0	299	210	5	0	215	514
Szerelő	80	0	0	80	50	0	0	50	130
Téglagyár	7	1	0	8	29	25	0	54	62
Általános kezelés	1	0	0	1	58	0	0	58	59
Összesen	939	83	8	1030	470	35	0	505	1535
%	61,17	5,41	0,52	67,10	30,62	2,28	0,00	32,90	
<i>mester ill. napszámos %</i>	91,17	8,06	0,78	100	93,07	6,93	0,00	100	

Forrás: KISZELY 1997. 95. és a Szerző adatai

A szakmai endogámia hatását illetve az utánpótlást próbálták meg a képzésekkel oldani. Selmecbányán kohó-, bányá- és kohótiszt-képzés folyt. Az innen kikerülteket szívesen alkalmazta a gyár, és történtek célirányos beiskolázások is. A helyi sajtóban és néhány visszaemlékezésben látszik, hogy ha nem is kötelező, de nyomatékosan elvárt volt a magyar nyelv használata, a személynevek magyarosítása, és az „idegen” munkások helyettesítése magyar származásúakkal. A kohászati, és egyéb vasipari képzések elindításával a törekvés megvalósulhatott. A magyar mérnökök és építészek lapjában folytatott vitában már a gyár alapításakor nyíltan beszéltek a célról: „Mert nem közömbös a kormány részére sem, hogy magyar vezetés mellett egy erőteljes magyar szellemű munkásosztályt neveljen ki.”¹¹ Técsey Ferenc a vasgyár akkori igazgatója egy kéziratá-

¹⁰ Korona Róbert visszaemlékezése. PORKOLÁB 2006. 244.

¹¹ Magyar Mérnök- és Építész-Egylet (MMÉE) Közlönye 1867. 135.

ban ennek sikeres megvalósításáról is hírt ad: „Sikerült a külföldi munkások létszámát – mely az alapításkor tetemes volt – csökkenteni, úgy hogy 1895-ben az idegen munkások az összlétszámnak csak 13,4%-át tették ki.”¹² Teutschl Ferenc, aki a magyaron kívül szlovákul és németül beszélt, nyugdíjazásakor (1902) nevét Técseyre változtatta, amelyhez a település ingyenesen a Diósgyőri nevet előtagként engedélyezte neki és leszármazottainak is.¹³ A névváltozásról a Bányászati és Kohászati Lapok, és a helyi sajtó is elégedetten adott hírt. Az a tény, hogy egy elismert és becsült szakember magyarosította a nevét, nem csupán a vasgyárban, hanem az azt környező kisebb bánya- és ipartelepeken is új lendületet adott a hazafias, nemzeti eszme terjedésének.¹⁴ Visszaemlékezésekben is találunk példákat a nemzetiségek közötti konfliktusokra, de ezek kimerültek verbális interakciókban, vagy a távolságtartásban.

Az öntéshez, főleg akkor, amíg a technológia kísérleti szakaszban volt, az öntőmestereket hívták, csábították. A külföldről érkező munkások migrációs oka ebben keresendő. Az így érkező szakembereknek csak egy része telepedett le véglegesen itt, volt, aki a beüzemelés, betanítás után hazaköltözött. Később, mikor a gyár már egyre nagyobb létszámmal dolgozott, akkor indul meg a képzetlen munkaerő beáramlása. Az ideérkezők gazdasági hasznot, megélhetést, munkát remélve telepedtek le, amelyet megkönnyített a vasgyár nagy munkaerő kereslete. A gyárban szívesen látták azokat a felvidéki munkásokat, akik sokszor már több generáció óta – még ha kis házi kohókban de – vasöntéssel, vagy egyéb vasas foglalkozással bírtak, még akkor is, ha hivatalos iskolájuk nem volt. „A századforduló éles cezúráját jelent e téren: azt követően a szakmunkások bevándorlása jelentéktelen mértékű, ráadásul az 1900-zal kezdődő, sok iparágat sújtó dekonjunkció is csökkenti a szabad munkahelyek számát.”¹⁵

A nyelvhasználat másik fontos része az otthon, családi körben használt nyelv. A nyelvváltás folyamatát Sípos István nyelvészeti kutatásai szerint a diósgyőri vasgyárban munkát vállaló férfilakosság „az új munkahelyén magyar többségű környezetbe került. A családban még egy ideig a szlovák nyelv tartja magát, de amikor a nők is vasgyári munkahelyre kerülnek, a családból is kiszorul a szlovák nyelv”.¹⁶ A kolónia első lakóinak nyelvhasználatát csak közvetett forrásokból ismerhetjük meg. A Borsodi Miskolczi Értesítőben, 1873-ban megjelent tanítói álláshirdetéseken a magyar és német nyelv ismerete elengedhetetlen volt: „a diósgyőri új vasgyári telepen állami iskola indítatván, 2 rendes és 2 segéd tanítói állomásra ezennel pályázat nyitattik. [...] kimutatván a magyar nyelv tökéletes tudása mellett a túlnyomó számmal német ajkú tankötelesek érdekében, a német nyelvben való jártasságukat, továbbá rajztanítási képességüket, és eshetőleg azon körülményt is, miszerint a folyamodó neje a női munkák tanítására képes és hajlandó.”¹⁷ 1874-ben a jelentkezőknek a német mellett már a tót nyelvet is bizonyítani kellett: „kimutatván a magyar nyelv tökéletes tudása mellett – a német és tót nyelvben való jártasságukat és rajztanítói képességüket”.¹⁸

¹² Técsey Ferenc kézírata. Központi Kohászati Múzeum (Lillafüred) Archívuma 70. Közli: PORKOLÁB 2006. 238.

¹³ Marosváry László visszaemlékezése (*Bányászati és Kohászati Lapok–Kohászat*, 1982). Közli: PORKOLÁB 2006. 261.

¹⁴ R. NAGY 2006. 315–316.

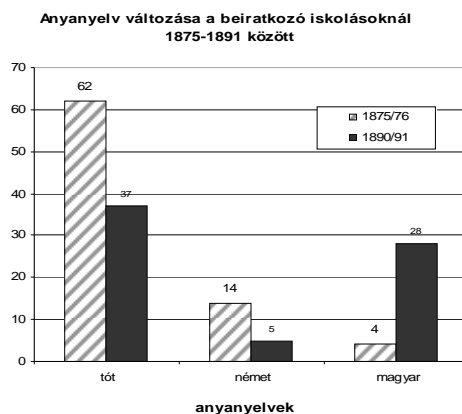
¹⁵ GYÁNI 1995. 25.

¹⁶ Idézi: VERES (szerk.) 2003. 2. 581. (FARAGÓ Tamás)

¹⁷ *Borsod Miskolczi Értesítő* 1873. szept. 25.

¹⁸ *Borsod Miskolczi Értesítő* 1874. ápr. 30.

Részben rekonstruálni lehet 1875-től a kolónia lakóinak vallási meggyőződését, anyanyelvét az általános iskolai naplóbejegyzések alapján¹⁹. Nem tudjuk ugyan, hogy a vasgyárban munkát keresők milyen családi viszonyokkal érkeztek, de jól látható, hogy egy eredetileg 95%-ban nem magyar anyanyelvű osztályból 1890-re hogyan változnak meg az arányok. Az adatok az első évfolyamos, iskolába először beiratkozó diákokra vonatkoznak. Az alábbi ábra a vizsgált időszak két végpontjában mutatja a három leggyakoribb anyanyelv arányát és változását. Az első évfolyamos az 1870-es évek elején óriási létszámmal, egy osztályban 40-80 fővel indultak. A kezdő évfolyamban a tót anyanyelvűnek feltüntetett gyerekek, több, mint háromnegyedét (77,5%) teszik ki az osztálynak. Ezzel szemben a magyar anyanyelvű gyerekek, mindössze 5%-a az osztálylétszámnak.

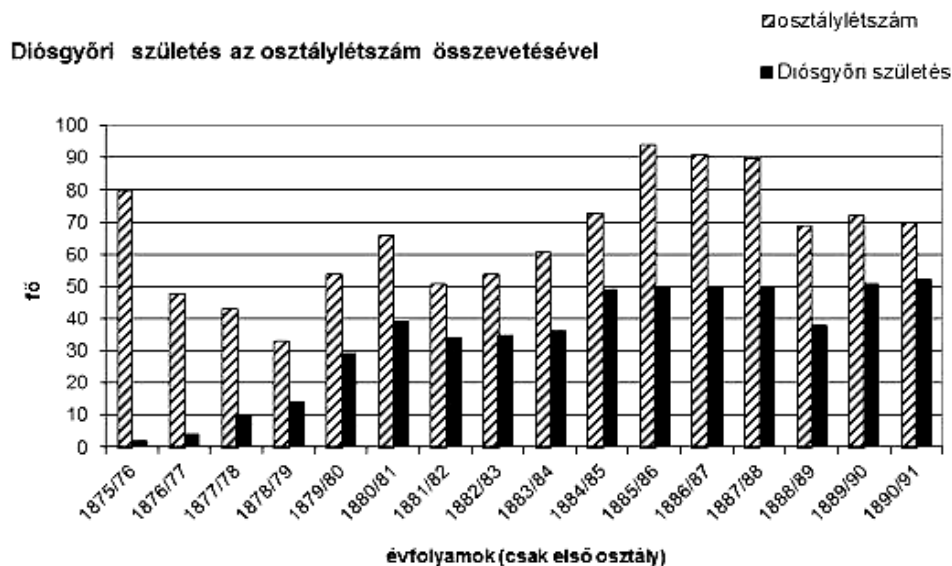
A másik látványos adat a születési hely jelölése jelenti, amely az első évfolyamoknál nagy szórást mutat. A legtöbben Szomolnok, Rónicz, Breznóbánya, Mostrenicza településeket jelölik meg születési helyként. De Bécs, Resica, Magurka, Opáka, Miskolc települések is néhány főnél előfordulnak. Vasgyári születésű ebben az évben még csak 2 fő. A diagram mutatja, hogy folyamatosan emelkedik számban is, és az osztálylétszámhoz viszonyítva arányában is a gyártelepen született gyerekek száma. 1890-ben azonban a királyi tanfelügyelő jelentésében azt olvashatjuk, hogy a „tanítás nyelve magyar, [...], egyedül Rudóbánya-telepen nem, ahol az alsó osztályokban németül tanulnak az iskolások, felsőben németül-magyarul”.²⁰ A nyelvi különbségek a gyárban is jelen voltak. Adatközlők elmondása szerint: „Ezt még az apám mesélte, hogy voltak a gyárban, akik németül beszéltek, de egymással is, és nem is igyekeztek megértetni magukat.”²¹ A német nyelv használóinak számára az országos folyamatokból következtethetünk, német anyanyelvű képzett munkások budapesti megtelepedése ismert, akik a Monarchia Lajtán túli, vagy cseh-morva részeiből, esetleg Németországból érkeztek.²²

¹⁹ Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár (BAZML) VIII-110/22. köt.

²⁰ Népoktatás Borsodvármegyében. A kir. tanfelügyelő jelentése az 1890. évről. (Helybeli és vegyes hírek.) *Borsod Miskolci Értesítő* 1891. febr. 19.

²¹ 69 éves nyugdíjas esztergályos

²² GYÁNI 1995. 103.

Gordon elmélete szerint az asszimiláció összetett folyamat, amely számos egymást követő, egymásra épülő fázisból áll. Kezdeti szakaszban megy végbe a befogadó társadalom nyelvének, kulturális kódjai alapvető elemeinek az elsajátítása, ez az akkulturáció vagy kulturális beolvadás. „Az akkulturáció nem szükségképpen vonja maga után a beolvadás újabb szakaszait vagy az asszimiláció folytatódását. Ha viszont a folyamat feltartóztathatatlanul zajlik tovább, következő lépcsőben kerül sor az úgynevezett strukturális vagy társadalmi integrációra. Az utóbbin a szerző azt a fajta betagozódást érti, amely megnyitja az utat az asszimiláns előtt a befogadó társadalom formális és kivált annak informális szerveződése felé, lehetővé téve számára a teljes elvegyülést, a láthatatlanná válást. Nem az akkulturáció, vallja Gordon, hanem a strukturális asszimiláció ennek az integrációnak a kulcsfontja, melyet tehát a teljes felszívódás küszöbének lehet tekinteni.”²³ A kolóniában a visszaemlékezések szerint ez már a 30-as években bekövetkezett. Az adatközlőket kérdezve nehezen tudnak felidézni olyan emléket, amely etnikai színezetű volt. A ma élő 60–70 évesek beszámoltak arról, hogy a házasságkötésükkor a „román fiához” nem szívesen adták a helyiek a lányukat, de ezt legfeljebb két generáción keresztül tartották számon. Az etnikai jelzők csak abban az esetben jelentek meg egy adott személynél, ha valamilyen közösségi kihágást követett el, részegeskedett, verekedett. Az idősebb adatközlők hosszú gondolkodás után is egy-egy esetet tudtak életük során felidézni. A kolónián belül erről az embereket nem beszéltek, a társas kapcsolatokban nem jelentkezett, megtörtént a teljes asszimiláció. Ennek a gyors folyamatnak az egyik oka lehet, hogy betelepülők gazdaságilag érdekeltek voltak a beilleszkedésben. A másik ok a szabad választásban keresendő. A gyár és a kolónia deklaráltan állami tulajdonú, éppen ezért állami ideológiai érdekek mentén szerveződött. Telepítésről vagy nyomásgyakorlásról nem tudunk, az újonnan felépített gyárba és kolóniába mindenki kívülről és önszántából

²³ GORDON 1964. 60–84. különösen: 71. Idézi: GYÁNI 1995

érkezett. A gyár a szociális intézkedéseivel a szabad vallásgyakorlással (a második világháborúig) pedig eleinte megteremtette azt a biztonságos életkörülményt, amelyben a hátrahagyott vallási, és egyéb kulturális elemek könnyebben eltűnhettek, illetve illeszkedhettek az új közösség által kialakított szabályrendszerhez.

A magyar munkásság hitéletével kevés kutatás foglalkozik, különösen igaz ez a kolóniákban élők vallásosságára. A 19. század végére az állami és egyházi funkciók mind erősebb szétválasztásával, az iparosítás, a modernizációs folyamatok által kitermelt új szociális feladatokra a nagy egyházak nem adtak választ az akkor nagyon gyors változáson átment vagy frissen kialakult ipari munkásságnak. 1894. évi XXXI. tc. 29. §-a kimondja, hogy „A házasságot polgári tisztviselő előtt kell megkötni”. A polgári házasság bevezetésével a „nem túl vallásosokat” összefogó és az egyház kebelén belül tartó legnagyobb és egyben utolsó kényszerű kapocs is megszűnik a törvény hatálya lépésével.²⁴ És éppen ebben az átalakuló időszakban kezd kialakulni a kolónia társadalma, az itt letelepült, eltérő vallási, és kulturális hagyományokkal bíró családok mintái az új szabályok és feltételek között nyernek gyakorlatot.

A munkásság egyik központi eszméje a szolidaritás volt.²⁵ A vallás helyett vagy mellett a közösséget átható szolidaritás rendszer volt jellemző, amely a mindennapok túlélésében segítette a munkásokat. Egy 1929-es marosvásárhelyi munkásság helyzetét bemutató tanulmány óskezresztény szektához hasonlítja, vallási fanatizmusnak nevezi ezt az erős köteléket, szolidaritási rendszert.²⁶ Braun Róbert pedig „valóságos kommunizmusnak” nevezi, ahogyan „nyomorúságukban támogatják egymást”.²⁷ Diósgyőrben nem volt olyan nyomorúságos helyzete a munkásoknak, mint azt leírják a budapesti bércszármény lakóinál, vagy az ózdi kohászatban dolgozóknál,²⁸ mégis a foglalkoztatás bizonytalansága mellett a családfenntartók veszélyes munkából adódó egészségkárosodási fenyegetettsége erősítette az alulról szerveződő önszervező szolidaritási rendszert létrejöttét. Az önálló szolidaritási rendszeren alapuló segélyezéshez még egy fontos elem jött, ami távolította a munkásokat a vallástól: az anyaggal, a nyersanyaggal való munka, amely a materializmussal együtt érkező gondolatokkal még az írástudatlan munkások is könnyen megtalálták a kapcsolódást. A technika, a mérnöki tevékenységek a kiszámíthatóságot és tervezhetőséget mutatták a munkában. Az „egyszeri munkás” tonnákban számolhatta a vasat, ezer fok feletti hőmérsékleteket mért, a mindennapi gyakorlatban elképzelhetetlen módon uralta a nyersanyagot. „Ahol több bizonytalanság van, vidéken mindig nagyobb hagyománya volt a vallásnak”.²⁹ A tervezhetőség szilárd és biztonságos eszmerendszert épített ki, és tapasztaláson alapult. A kohók mellett a munkások teljes mértékben kiszakadtak a természetből, azzal a vízióval telítődhetnek, hogy uralják a környezetüket. „Mert a természetben dolgozók jobban rá vannak utalva a természet adottságaira.”³⁰ És csupán a kitartó erőn és az akaraton múlik az eredmény. Egy olyan eredmény, ahol nehezen beilleszthetően van helye az elvont gondolkodásnak. „Jobban gondolkodtak a világról, minden kézzelfoghatóbb volt. Gondolkodni kell, és ki lehet alakítani a

²⁴ SZABÓ 1993. 116.

²⁵ PALÁDI-KOVÁCS 2007. 146.

²⁶ TURNOWSKY 1929. 25.

²⁷ BRAUN 1909. 513–527.

²⁸ PALÁDI-KOVÁCS 2007. 191–195.

²⁹ 72 éves nyugdíjas esztergályos

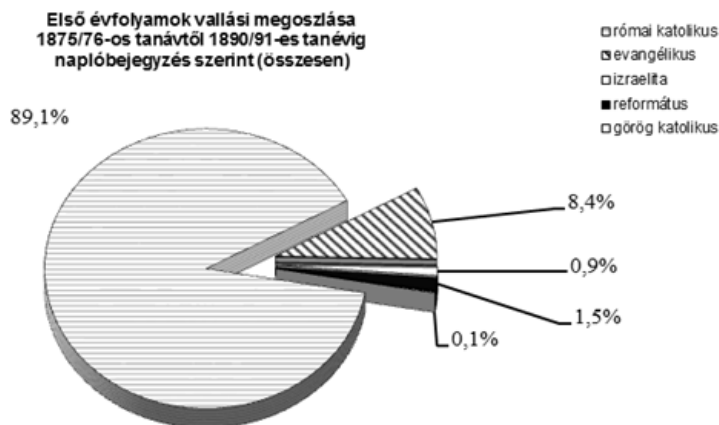
³⁰ 76 éves nyugdíjas mintakészítő férfi

*dolgokat, így nem tudtak elhítenni velünk akármit, ami a vallásban megfoghatatlan volt. Aki technológiát tanul, az a háttérre is kíváncsi, racionális módon gondolkodik.*³¹

A környező települések csak részben bírtak hatással a kolónia felekezeti megoszlására, lévén a betelepülők nem csak a környező falvakból, hanem sokszor több száz kilométeres körzetből érkeztek.

A 19. századig Miskolcon a reformáció erős volt. A katolikusok arányának növekedése a 19. században indult el, a 20. század közepére a legnagyobb felekezetté váltak. Ezzel párhuzamosan a két protestáns egyház fokozatosan teret veszített.³² Diósgyőrben a katolikus dominanciát a gyárba tartó migráció megtörte, az első világháború utáni munkás-bevándorlási hullám jelentősebben a környék református népességéből táplálkozott. A korábbi időszakokban a felvidéki római katolikus szlovákságot vonzotta a munkahely és a megélhetés.³³ Ez azonban csak az arányokat változtatja, a vasgyári kolónia első lakói katolikus többségű településre érkeztek.³⁴ Diósgyőrben, 1920-ra a lakosság kb. 67%-a római katolikus.³⁵ Saját egyházközségek kialakulását nehezítette a kolónia közigazgatási helyzete is, hiszen az anyaközségben, Diósgyőrben római katolikus, református templom is volt, Miskolc pedig lehetőséget adott a római katolikus mellett a református, görög katolikus, izraelita, és evangélikus hitélet gyakorlására is.

A vasgyári kolónia lakóinak felekezeti megoszlására, adataim szerint, hasonlóan Diósgyörhöz, folyamatosan a római katolikus dominancia volt jellemző. Az általános iskolai osztálynaplók első 15 évének adatai szerint majdnem 90%-ban római katolikus vallásúak voltak a gyerekek. Az egyes években az osztálylétszámhoz viszonyított arányok alig változnak.

³¹ interjúrészlet

³² VERES (szerk.) 2003. 2. 842. (TARCAI Béla)

³³ VERES (szerk.) 2003. 2. 583. (FARAGÓ Tamás)

³⁴ BALÁZS 1998. 11.

³⁵ VERES (szerk.) 2003. 2. 612–613. diagramok alapján (FARAGÓ Tamás)

A római katolikusok későbbi magas arányára lehet következtetni a meglévő, 1913-1922 közötti egyházi anyakönyvből, amely mutatja, hogy 60-80 esküvőt kötöttek az adott időszakban évenként. A kolónia becsülhető létszámára vetítve ez akár 80%-os római katolikus arányt jelenthet. Sajnos az adatok nem teszik lehetővé a felekezethez tartozás pontos számítását, így az előbbi adat becslés³⁶, de a felekezeti megoszlás tendenciáját mutatja. A római katolikusok nagy többségére utal a templomok megépítésének sorrendje is, lévén a tervek a gyáralapítással és a kolónia kialakításával egy időben kerültek papírra.

„A felekezeti szempontból egyértelmű vallásos nevelés egyik fontos akadálya a szülők különböző felekezethez tartozása, a vegyes házasság. A felekezeti kötöttségű nevelés eredményét pedig – kizárólag statisztikailag – minősíti, hogy az abban felnőtt nemzedék mennyire tartja indokoltnak, hogy azonos felekezetű házastársat válasszon. Az istentisztelet-járás gyakorisága is – közvélemény-kutatásokból kimutathatóan – szignifikánsan összefügg a házasság vegyes vagy nem vegyes jellegével. E megfontolásból a vegyes házasságok arányából tudunk következtetni a felekezeti háttér erejére illetve a nevelés hatékonyságára”.³⁷ Konkrét adataink nincsenek összehasonlítható adatsorok hiányában³⁸ a vegyes házasságokról, de a házassági szokásokra, és a házasság létrejöttének feltételeire való rákérdezéskor a vallási hovatartozás egyetlen válaszban sem jelenik meg, így feltételezhető, hogy a vegyes házasság gyakori volt, a párválasztásban nem volt döntő szempont az adott egyházhoz tartozás. Ezt erősítik az interjúk, ahol erre az egyik adatközlő egyértelműen kitér: „Nem számított, ki milyen vallású, leggyakrabban a férfi vallását követte a nő, olyan templomban házasodtak, és a gyerekeket is az apa szerint keresztelték. De ha a nő családja erőszakosabb volt, azon sem botránkozott meg senki. A keresztelés később el is maradt sok embernél, azt is inkább csak a nagyszülők szorgalmazták.” – mondja egy katolikus, de magát nem vallásosnak tartó vasgyári nyugdíjas. „Nem számított, ki milyen vallású, a feleségem tán református, én katolikus vagyok. Milyen vallású vagy?” – kérdezi feleségét egy 67 éves magát vallásosnak tartó nyugdíjas autószerelő az interjú közben.

A gyár az 1930-as évekig támogatta a helyi vallásgyakorlatot, azzal, hogy középületekben (például a leányiskolában) lehetőséget adott a különböző egyházközösségeknek rituálék és vallásgyakorlatok tartására, és támogatta anyagilag is az újonnan épülő templomokat. Viszont addig, amíg a legtöbb középületet a gyár teljesen a maga költségén építette, és erős lobbitevékenységet folytatott a város felé is, a templomok építése a közösség feladatává vált. A gyári kiadványban, és a helyi sajtóban alig olvashatunk a gyártelep lakóinak vallási életéről, ha szóba kerül, az is kizárólag a templomépítés körülményeire szorítkozik. A vasgyári kolóniában a római katolikus templom alapkövetésére 1905. szeptemberében került sor. Az építménynek 1884 óta volt fönntartva a gyártelep legmagasabb pontján elhelyezkedő tér. Húsz évig „gyűjtéseket és jótékony célú ünnepélyeket rendeztek az építendő templom javára”.³⁹ A templom tervezésével, építésével a környék és a gyár mesterei közül a legjobbakat bízták meg. Az 1908-ban felszentelt templom 1913-ra vált önálló plébániává, addig expositus káplánságként működött a diósgyőri

³⁶ Átlagos korfát tekintve, átlag 27 éves korban férfiak által kötött házasságra számolva

³⁷ NAGY 1999. 390.

³⁸ A katolikus egyház anyakönyveiben találunk erre vonatkozóan adatokat, azonban a református és evangélikus egyházközösség 20, illetve 30 évvel később alakult ki a kolónián belül. Az e felekezethez tartozók Miskolcon és Diósgyőrben is köthettek házasságot.

³⁹ KOVÁCS 1997. 13.

plébánia fennhatósága alatt. Az átszervezés következtében Újdiósgyórt, Peregcsányatelepet, Komlóshegyet, valamint Pálinkás és Barossakna telepet is a plébániához csatolták filiaként.⁴⁰

A reformátusok hitéletét 1908-ig a diósgyőri református egyházközség látta el. A gyár a leányiskola dísztermét ajánlotta fel, az evangélikusokkal osztozva, a kéthetente tartott lelki gyakorlatok színhelyéül. Az 1908-ban önálló lelkészséggé alakult gyülekezet a saját templom felépítésére mozgalmat indított el. A templomi gyűjtés nagy része az első világháborúban elveszett, így a templom építése elhúzódott. Az építkezést segítette, hogy a gyár 1926-ban 1000 négyszögöl területet építés céljára, valamint az egyik tiszt lakás felét parókia céljára ajánlotta fel. A 28 méter magas toronnyal bíró templomot 1928-ban szentelték fel. 1950-es években a templomot több csapás érte, a tetőszerkezet beomlott, és az örök használatba adott parókia épületét a gyár visszavette.⁴¹ A templom 50 évfordulójára javították ki az addig sorra jelentkező hibákat.

Az evangélikusok a miskolci belvárosi templomban gyakorolhatták hitüket 1886-ig, amikor Diósgyőrben is, majd 1909-ben a vasgyár területén is önálló evangélikus egyházközség jött létre. A gyár 1912-ben adott engedélyt templomépítés céljából gyűjtésre, amelyből az alapkövetéltre 1935-ben került sor. Az evangélikus hívők akkori számáról semmilyen adatunk nincs, viszont a templomépítés kivitelezőjének visszaemlékezése szerint az egyház akkori lelkésze a pénzügyi gondokra hivatkozva kérdezte, de a hívek számát is pozícionálta ezzel: „minek ez a nagy templom a kis gyülekezetnek?”⁴² Az építéshez a gyár építőanyaggal és munkaerővel járul hozzá, a hívek pedig saját munkájukkal. Így a környezethez téglarchitektúrájával illeszkedő, román és felvidéki reneszánsz stíuselemeket hordozó templomot 1938-ban felszentelheték.⁴³ Így a telep három vallási gyülekezettel rendelkezett. A felekezetek közötti különbségtétel a gyár részéről nem volt jellemző. Visszaemlékezés szerint mind a vasgyári felügyelők, mind a gyárigazgatók támogatták mindhárom gyülekezet törekvéseit.⁴⁴

A II. világháború utáni évektől a politika alapjaiban határozta meg a hitéletet. Az ország egyik fontos stratégiai elemként a gyári munkások ideológiai felügyelete különösen nagy hangsúlyt kapott. A református és evangélikus közösség néhány tucat főre redukálódott. 1948-ig az általános iskolában volt kötelező hittan oktatás, később megszüntették. „*Utána nem is mentünk hittanra, mert nem volt kötelező, ki is kopott.*”⁴⁵ Az elmondások szerint a templomlátogatások ekkor még nem szűntek meg, aki erős vallásos nevelést kapott, az minden vasárnap a templomban volt. A Rákosi-korszakban a párttagoknak azonban egyre szigorúbban tiltották. A nagyobb alkalmakkor kapott ez erősebb hangsúlyt: „*Aki párttag volt, annak engedély kellett a templomi esküvőre. Később voltak olyanok, akik Diósgyőrbe is elmentek, hogy lássák, ki megy templomba. [...] de aki nem volt párttag, azt békén hagyták, én is jártam.*”⁴⁶ Az elmondások alapján azonban az körvonalazódik, hogy az 1950-es évek végétől elmaradoztak a templomból,

⁴⁰ SOÓS 1985. 127.

⁴¹ SOÓS 1985. 144.

⁴² Andrásy István, a kivitelezés vezetője, a templom 50. évfordulója alkalmából írt visszaemlékezést idézi: OLAJOS 1985. 145.

⁴³ OLAJOS 1988. 147.

⁴⁴ Keresztes Vencel leírása 1928-ból. Közli: PORKOLÁB 2006. 282.

⁴⁵ 67 éves nyugdíjas autószerelő, magát vallásosnak mondó férfi

⁴⁶ 67 éves nyugdíjas szerszámgéplakatos férfi

és akik nem léptek be a pártba, azok is jórészt a nagyobb ünnepeken vettek részt egyházi szertartásokon.

„1949 óta a városi vezetés határozatai alapján nehézségekbe ütközött a templom karbantartása és renoválása. És a templom állagának romlása egyben az egyházközség helyzetére is rávilágított. Másik tényezőként a kolóniában gyökértelen cigányság betelepítése, akik maguk teremtette belső, ősi rend hiányában nem tudtak beilleszkedni a kolónia lakosságába.”⁴⁷ – meséli Antal testvér, a Szent Ferenc Kistestvérek rend szerzetese. A 80-as években betelepült rend az egri érsektől feladatként kapta meg lelkipásztori területként a vasgyári kolónia egyházközségét. Így emlékszik vissza a feladatra: „a ’80-as évek végére teljesen lepusztult egyházközséggé vált, plébánia nélkül. [...] Sok és nagy lehetőség van, de túl sokat elrontani már nem lehetett. [...] Nem rejtette véka alá az érsek sem, hogy a létjogosultságunkat bizonyítani kell. [...] Egy kicsit le voltunk már hűtve, de örültünk neki.”

A római katolikus egyházközség diósgyőri és a vasgyári különválása 1998-ban következett be, akkortól kezdve négy szerzetes önállóan irányította, valamint a filiaként hozzászolgált Bükk-szentlászlót, Bükk-szentkeresztet, és Répáshutát, amely Bükk-szentkereszt filiája. Amikor az érsek kijelölte a rendtagok számára a vasgyári kolóniát, egyeztetni kellett az egyházközség képviselő testületével. A kolóniában akadtak, akik egyházmegyes papot vártak és ennek hangot is adtak. A testület egy része megijedt a rend túlzott lendületétől és túlfűtöttségétől, és próbálták fékezni a fiatal papokat; mások viszont örültek, hogy a kolóniában telepedik le egy közösség. Adódtak konfliktusok a letelepedést követően, de elindultak az első programok. A feszültség, *„[...] akkor kezdett egy kicsit oldódni, a régebbi hagyományosan vallásos emberek között, akik itt az elmúlt évtizedeket végig, hűségesen a maguk hagyományos vasgyári keretében eltöltötték, és azok között, akik aztán utána jöttek, akik vissza-vissza találtak szépen, lassan, és akikkel kezdett gyarapodni az egyházközség létszáma. E között a két csoport között mintha lett volna időnként egyfajta feszültség, de aztán utána ez úgy elsimult hála Istennek.”⁴⁸*

2002-ben 50–60 fő képviselte a magnak számító hívek csoportját, néhány év múlva ez a szám, igaz nem a szűk magot tekintve, de 100 fő fölé emelkedett,⁴⁹ a korosztályban és társadalmi rétegekben is széles merítést vállaló szerzetesek munkájának köszönhetően. A szerzetesek tudatosan bántak a felnőttkori útkeresőkkel, azokkal a helyi, sokszor már nyugdíjban lévő munkásokkal, akik a rendszerváltással munkájuk addigi magasztalása helyett csak a leépítéssel, a gyár csődjével, valamint saját maguk feleslegesség-érzésével egyedül maradtak. A másik csoport pedig az a réteg, aki talán rendszertelenül, de folyamatosan tartotta a kapcsolatot az egyházzal. *„Tehát azért nem túl sokan vannak olyanok, akiknek mondjuk abszolút semmi kapcsolata nem volt a kereszténységgel korábban. A többség, az inkább olyan, hogy gyerekkorában valamilyen érintőleges kapcsolata valamelyik családtagon keresztül volt a kereszténységgel [...] aztán akár egészen felnőtt koráig semmi. Ilyenek vannak elég szép számmal, talán ők teszik ki a közösség zömét.”⁵⁰*

Kérdőíves felmérésünkben a megkérdezettek 65%-a vallotta magát római katolikusnak, 16%-a reformátusnak, míg az evangélikusok, és görög katolikusok 4–4%-ban képviseltették magukat. A vallás gyakorlására rákérdezve, 16% nem tartja magát vallásosnak. A hitélet legaktí-

⁴⁷ Az interjút készítette: Nagy Zsuzsanna

⁴⁸ NAGY 2004. 14.

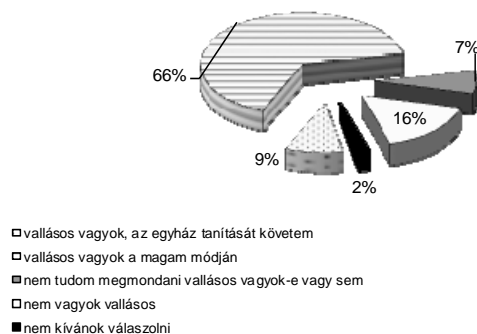
⁴⁹ Antal testvér, ferences rendi szerzetes elmondása alapján

⁵⁰ Antal testvérral készített interjúból, készítette: Nagy Zsuzsanna, antropológia szakos hallgató.

vabb tagjai nők, amit Antal testvér is megerősít: „a neokatekumenális közösségben, ott a hölgyek vannak többségben, a nyugdíjas közösségben hasonlóképpen. Egyetemista korosztálynál már kiegyenlítettebb a dolog, tehát azért ott is többen vannak a hölgyek [...] Aztán a fiatalabb generációknál, tehát a bérmlakozóknál, ott még kiegyenlítettebb az arány.” A közösség azonban már nem a vasgyári kolóniából tevődik össze hangsúlyosan, hanem az ellátott területről, illetve fiataloknál érdeklődési körnek megfelelően az egész városból.

Érdekes összehasonlítva látni a falusi munkáskolóniák és a vasgyári kolónia ugyanerre vonatkozó adatait.⁵¹ Feltételezhetnénk, hogy a nem vallásosak száma a városi közegben kevesebb. Az adatok szerint azonban a falusi kolóniákban ugyanerre a kérdésre (kb. azonos időpontban kérdezve) 9% jelölte magát egyértelműen vallásosnak, ami megegyezik a két területen. Városban 66, falusi kolóniákban 60%-uk vallotta magát vallásosnak a „maga módján”. Nagyobb eltérés a határozottan nem vallásosak számában van, ami falusi kolóniákban 29%, szemben a vasgyári kolónia 16%-ával: „Aki jobban kötődik az anyaghoz, az távolodik az Istentől; ahol több bizonytalanság van, pl.: mezőgazdaság, ott vallásosabbak; vidéken mindig nagyobb hagyománya volt a vallásnak.” „A parasztek talán közelebbi kapcsolatban voltak a természettel, illetve ki voltak szolgálhatva a természetnek”

Megkérdezettek vallásossága

A parasztek – munkások vallásosságának eltéréseiben másik domináns elem a politika, a kommunista párt szerepe. Ebben a kérdésben jelentős ellentmondásokat találunk. Tudható, hogy a 20. század közepétől a rendszerváltásig valamely mértékben mindig is vagy tiltott, vagy túrt kategóriában volt a hitélet. Mégis az adatközlők erről meglehetősen elnézően nyilatkoznak. Függetlenül attól, hogy vallásos-e a kérdezett, vagy sem. Ismerik a folyamatot, a legtöbb adatközlőnek saját emléke van a kötelező, majd eltörölt hittanórákról, mégis nagyon megengedően, különösebb érzelmi töltet nélkül beszélnek a helyiek a hitélet gyakorlásának módjairól. Az ellenőrzés nem maradt a kolónián belül: „Most már divatba jött a vallás, lehet azért, mert tiltva volt, bár ez egy személyes ügy, de nem volt ez olyan nagyon szigorúan betartva. Volt olyan időszak, hogy még Diósgyőri templomba is kimentek, megnézték, hogy oda ki megy el. De csak a párttagoknak

⁵¹ R. NAGY 2010. 170-176.

volt tiltva, másoknak nem.⁵² „A falun talán jobban meg van a hitélet, a kohászatban még ellenőrizték például '48-ban is azt, hogy ki járt a templomba, nem lehetett nagyon templomba járni, oda voltak állítva a templomhoz az emberek, a Szent Anna templomnál, és nézték ki ment oda, aki vasgyári; nem lehetett vallást gyakorolni.”⁵³

A párttagság hiánya a társadalmi mobilitásnak akadálya volt. Volt olyan interjúalany, aki megőrizte és gyakorolta is vallását, de azt is elmondta, hogy akármilyen jó szakember volt valaki, „ha tudták róla, hogy templomba jár, vagy templomba kereszteli vagy esketi a gyereket, az a ranglétrán nem nagyon haladt felfelé”. Egy másik adatközlő szerint „A proletárnak is volt, de a földműves vallásosabb volt; az itteni proletár az nem volt vallásos; nem hitt, az kiszolgáltatott volt, ez meg a kommunista párt miatt.”⁵⁴ „A kommunizmus megpróbálta egy tollvonással megszüntetni ezt, de ezt így nem lehetett.”⁵⁵ A rendszerváltás időszakára néhány tucat hívő maradt a templomokban. Ami azért láttatni engedi, hogy a vallásosság elleni fellépés hatásos volt. A politika nem kizárólagosan a tiltással élt. Az oktatási rendszeren keresztül is, indirekt módon tudott az egyház ellen hatni: „kinevelt” az egyházból. „A tömegesen létező munkásság között az ateizmus azért jellemző, mert a szemináriumok az iskolák is így nevelték őket. Illetve volt olyan, hogy kinevelték azt, aki templomba járt vagy egyházi esküvőt akart.” Indirekt módszerként a szabadidő eltöltésének alternatív módjai is megjelennek. A gyár a dolgozóknak művelődési és széles szabadidő eltöltési lehetőséget biztosított. „Elszavalt az ember egy Ady-verset, és mehetett sárkányrepülőzni”, így egy olyan palettát nyitott meg a most még élő, ma már nyugdíjas generációnak, aki a világháborút követően volt fiatal felnőtt, hogy „a vallás eszünkbe sem jutott, akinek nem volt nagy családi ráhatás, az nem talált be a templomba, egybe sem, annyi lehetőség, és olyan közösségi élet volt.”⁵⁶ „A munkásember már kicsit baloldaliabb, minket úgy neveltek, hogy a mi templomunk a Bükk meg az erdő.”⁵⁷

Ennek ellenpólusaként jelölték meg a családi nevelés fontosságát. Többen említették, hogy nem a foglalkozástól, vagy a munkakörhöz függ a hit, illetve a vallásosság mértéke, hanem a családi hagyományoktól, attól, hogy a szülők hogyan nevelték a gyerekeket, hogyan tudták továbbadni a hitüket. „Embere válogatja, de aki vallásos, az itt ott is ugyanúgy vallásos; a hitemet nem a szakmámban vagy munkahelyemhez igazítom, hanem ahogy a szüleimtől megtanultam úgy folytatom.”⁵⁸ A válaszolók 40%-a szerint a hit nem függvénye a foglalkozásnak még akkor sem, ha tiltják, vagy nincs mód a rendszeres templomba járásra. A válaszokból néhány példa: „Aki akar, megy templomba, aki nem az nem; akkor is, ha munkás, akkor is, ha paraszt.”⁵⁹; „Aki hisz Istenben, annak mindegy, hogy paraszt-e vagy melós.”⁶⁰ Mert egy az Isten, vagy hiszünk vagy nem.”⁶¹

⁵² 67 éves nyugdíjas autószerelő

⁵³ 82 éves nő

⁵⁴ 78 éves nyugdíjas esztergályos férfi

⁵⁵ 76 éves nyugdíjas raktárvezető férfi

⁵⁶ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi

⁵⁷ 72 éves nyugdíjas raktárvezető férfi

⁵⁸ 78 éves nyugdíjas konyhavezető nő

⁵⁹ 71 éves nyugdíjas darujavító férfi

⁶⁰ 82 éves nyugdíjas salakos-tervező férfi

⁶¹ 75 éves nyugdíjas acélöntödei kisegítő nő

A véleményekben a nemre vonatkozóan is van eltérés. A férfiak sokkal inkább elfogadták a hitélet tiltását. A nők emlékeiben jelennek meg inkább a tiltásra vonatkozó negatív elemek. A vallásosság rendszerváltás utáni megítélése érdekes, és még nem minden ponton tisztázott véleményt hozott felszínre. Az adatközlők egy része utalt rá, hogy a tiltás vagy az ideológiai nyomás elmúltával „sokan divatból, vagy félelemből kezdtek el újra templomba járni, azt gondolták, hogy ha előveszik a párt embereit, majd a vallás megvédi őket.”⁶² A vasgyári kolónia római katolikus hitéletét felvállaló ferences rendi szerzetesek is említik az interjúkban hogy a fenti generáció vallásosságában nem bíznak. Szívesen látják az érdeklődő, vagy nosztalgiaiából időszakosan megjelenő volt gyári munkásokat, de bázisukat sokkal inkább az újonnan betelepülőkre építik.

A kolónia négy különböző korszaka a *betelepülés*, a *közösséggé válás*, a *munkásarisztokrácia kialakulása* és a *szocializmus idősaka* a valláshoz való viszonyban és az etnikai átalakulásban, asszimilációs folyamatban is, azzal párhuzamosan jól elkülönülő szakaszokra bomlik. Az első generáció jórészt katolikus, kialakította saját gyülekezetét. A többi felekezet vallási gyakorlata a közösség szövetébe beágyazódva bontakozott ki. Etnikailag ez egy meglehetősen vegyes közösség, amely két évtized alatt a strukturális beágyazódás első lépcsőin túl van. A második generáció a háború éveiben korlátozottan ugyan, de gyakorolta vallását, a templomok megteltek a közösség szerves része, alakítója volt a hit; a gazdasági válság, a háborús évek nélkülözéseiben az etnikai különbségek még inkább eltűntek. A következő generáció, amely a ma még élő idős, nyugdíjas „szakik” csoportja elfordult a vallástól, amelynek ideológiai és eszmetörténeti okai voltak elsősorban, ez már ideológiailag, etnikailag, társadalmi rétegződés szerint is egy sokkal homogénebb réteg, mint korábban bármikor. Az ő gyerekeik, unokáik a rendszerváltást követő években részben újrépítik vallási közösségeiket, de ez a kolóniától független folyamat, teljesen illeszkedik miskolci hitélet, illetve a globalizáció folyamatai közé, a kolónia önmagában semmilyen vallási, etnikai szervezőerővel nem bír már.

Bibliográfia

BALÁZS 1998

BALÁZS József: *Egyházak és iskolák Diósgyőrben*. Szerk.: GYULAI Éva. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1998 (*Tanulmányok Diósgyőr történetéhez* 3.)

BARTHA 1984

BARTHA Elek: Etnikai különbségek és vallások integráló ereje. In: KUNT Ernő–SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon I. Az 1984 októberében megrendezett konferencia anyaga*. HOM, Miskolc, 1984. 97–101. (*A Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai* 14–15.)

BRAUN 1909

BRAUN Róbert: Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Huszedik század* X. (1909)/6. (Június) 513–527.

⁶² 76 éves nyugdíjas raktárvezető férfi

- GORDON 1995
GORDON, Milton, M.: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford University Press, New York, 1964
- GYÁNI 1995
GYÁNI Gábor: Etnicitás és akkulturáció a századfordulás Budapesten. *Regio* 6. (1995)/1–2. 101–113.
- KISZELY 1997
KISZELY Gyula: *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgvár története*. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár–Montan Press Kft., Miskolc, 1997 (*Tanulmányok Diósgyőr történetéhez* 1.)
- KOVÁCS (szerk.)
KOVÁCS László plébános (szerk.): *Diósgyőr-vasgyári római katolikus templom*. Diósgyőr-vasgyári Egyházközség, Miskolc, 1997.
- KUNT 1993
KUNT Ernő: Az antropológia keresése. In: *A komplex kultúrákutató dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei*. Szerk.: KUNT Ernő–SZARVAS Zsuzsa. ME Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc, 1993. 111–133. (*Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék füzetek* 1.)
- NAGY 2004
NAGY Zsuzsanna: *Ferencesek a kolóniában. Szakdolgozat*. ME KVAT, Miskolc, 2004.
- NAGY P. 1999
NAGY Péter Tibor: Vallásos nevelés 1949 előtt. *Magyar Pedagógia* 99. (1999)/4. 389–412.
- OLAJOS 1985
OLAJOS Csaba: *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1985 (*Tanulmányok Diósgyőr történetéhez* 4.)
- PALÁDI-KOVÁCS 2007
PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Ipari táj*. Akadémiai, Budapest, 2007.
- PORKOLÁB 2006
PORKOLÁB László: *Források Diósgyőr-vasgyár történetéhez 1770–1919*. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár–Központi Kohászati Múzeum, Miskolc, 2006 (*Tanulmányok Diósgyőr történetéhez* 12.)
- R. NAGY 2006
R. NAGY József: „Gazdag volt az ország és boldog benne a nép!” Falusi munkáskolóniák lakóinak politika- és nemzetfelfogása. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLV.* (2006) 311–328.
- R. NAGY 2008
R. NAGY József: „The factory has no meaning for us any more...”. In: NÉMETH, Györgyi (ed): *Growth, Decline and Recovery. Heavy Industrial Regions in Transition*. MTA TTI, Budapest, University of Miskolc, Miskolc, 2008. 261–272.
- R. NAGY 2010
R. NAGY József: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. Miskolci Galéria, Miskolc, 2010.
- SIRÁ CZKY 1984
SIRÁ CZKY, Jan: Az Északkelet-Magyarországra való szlovák települések problematikájához. In: SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. II. Kiegészítő kötet*. HOM, Miskolc, 1984. 9–12. (*A Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai* 16.)

SOÓS 1985

SOÓS Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Szent István Társulat, Budapest, 1985.

SZABÓ 1993

SZABÓ László: *Társadalomnéprajz*. Ethnica, Debrecen, 1993.

TURNOWSKY 1929

TURNOWSKY Sándor: Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Korunk* IV. (1929)/2–3–4. 81–89., 165–170., 265–270.

VERES (szerk.) 2003

VERES László (szerk.): *Miskolc története 1848–1919* IV/1–2. Miskolc Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2003 (*Miskolc története 6 kötetben*. Főszerk.: DOBROSSY István)

VERES 1984

VERES László: Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében. In: KUNT Ernő–SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon I. Az 1984 októberében megrendezett konferencia anyaga*. HOM, Miskolc, 1984. 27–35. (*A Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai* 14–15.)

VIGA Gyula: *Utak és találkozások. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréből*. HOM, Miskolc, 1999 (*Officina Musei* 10.)